

Антоніна Кізлова

Ікона Богородиці “Оранта” у записах відвідувачів Софії Київської (XIX – початок XX ст.)

У роботі встановлюється, які риси ікони Оранти передусім привертала увагу відвідувачів у XIX – на початку XX ст., аби визначити, наскільки можливо за їхніми згадками простежити вплив на формування вражень соборного кліру. Розглянуто ті твори, де згадано хоча б наявність у Софійському соборі мозаїк, незалежно від походження та віросповідання авторів.

Ключові слова: Оранта, Софійський собор у Києві, твір, відвідувач, XIX – початок XX ст.

Образ Оранти згадували й досить докладно описували у виданнях, у яких ішлося про сам Софійський собор: у путівниках і довідниках, описових працях з історії Києва та Софійського собору, виданих у XIX – на початку XX ст. Тож ікона, зокрема і як “моральний центр усіх розписів собору”, популяризувалася в досліджуваний період активно [1, с. 81]. Відомості про риси ікони, зафіксовані в творах відвідувачів собору – сучасників згаданих видань, можуть суттєво доповнити й розширити знання про те, як святиню сприймали поза межами Києва, отже, вони потребують дослідження.

Окреслена тема не опинялася в центрі наукових студій. У тезах А. Кізлової, присвячених образу “Богородиці Оранти” в системі святинь Софії Київської, про спогади відвідувачів згадується побіжно [1, с. 81], в фокусі уваги І. Булкіної перебувають радше особливості самих мемуарів про Київ [2, с. 81; 3, 213 с.; 4, с. 240–262].

Мета роботи – виявити, які риси ікони Оранти передусім привертала увагу відвідувачів, аби визначити, наскільки можливо за їхніми згадками простежити вплив на формування вражень соборного кліру.

Дворянин, старший столоначальник Департаменту державного майна М. Жданов (був у Києві у другій половині 1838 р.) та італійський історик, письменник і дипломат Л. Вілларі (в другій половині 1904 р.) просто згадали, що в Софійському соборі є мозаїки, як і князь І. Долгорукий у творі про подорож у серпні 1810 р. [5, с. 525, 538, 521; 6, с. 159; 7, р. 155; 8, с. 276] (в серпні 1817 р. останній ще й подивувався стійкості мозаїк [5, с. 523; 9, с. 114]), а британський історик, правознавець і альпініст Д. Фрешфілд (був у Києві 25–26 вересня 1868 р.) [5, с. 529] згадав і те, що ці мозаїки гарні й датовані XI ст. [10, р. 493]. Митрополит Московський Платон (був у Києві у червні 1804 р.) описав вигляд і склад кубиків у давній мозаїці [5, с. 220; 11, с. 36]. Американська письменниця, член Королівського географічного товариства (була в Києві влітку 1910 р.) Р. Вуд [5, с. 540] назвала мозаїки та фрески Софії чудом археології, гордістю Росії [12, р. 314]. Священник із Саратова П. Беляєв (відвідав Київ улітку 1909 р.) перелічив чудотворні ікони собору: образ св. свт. Миколая Мокрого, ікони Богородиці Любецької, Куп’ятицької, Дубовицької, згадав про склеп Рафаїла (Заборовського), народношанованого серед киян. А от фрески й мозаїки коротко назвав усі загалом високохудожніми пам’ятками старовини [5, с. 539; 13, с. 78–79].

Оранту ніхто з указаних авторів не виокремив попри притаманну їм загалом увагу до подробиць побаченого.

Чиновник з Санкт-Петербурга Н. Туровський (відвідав Київ у вересні 1841 р.) просто згадав, що образ є. Граф, історик літератури, посол до Галицького сейму, член Академії наук у Кракові С. Тарновський (був у Києві у вересні 1874 р.) окрім того вказав, що ікона мозаїчна, випускник Московського університету О. Глаголев (відвідав Київ навесні 1823 р.) додав, де її розміщено [5, с. 524, 526, 530; 14, с. 527; 15, с. 62]. Студент Харківського університету, дворянин О. Льовшин (був у Києві 1815 р.) та організатор екскурсії учениць і вчителів, голова педагогічної ради жіночої гімназії м. Устюжна Новгородської губернії І. Радецький (дата відвідування – червень 1910 р.) просто згадали, що мозаїка ця існує з часів Ярослава [5, с. 522, 540; 17, с. 98; 18, с. 36]. Юнкер Московського архіву Колегії закордонних справ Д. Бантиш-Каменський (був у Києві в липні 1808 р.), випускниця В'ятського єпархіального жіночого училища 1911 р., учасниця групової екскурсії В. Домрачева (в Києві – у червні 1911 р.), а також британський фольклорист і перекладач Ч. Коксвел (був у Києві влітку 1915 р.) наголосили, що ікона є зразком певної школи давнього мистецтва, лише дуже коротко описуючи її [5, с. 520, 541; 19, с. 160; 20, с. 1120; 21, с. 106]. Місіонер Вільної церкви Шотландії Т. Кларк (у Києві – влітку 1846 р.) описав позу Богородиці, вказав, що Вона символізує єдність людської природи Її Сина з Божественною [5, с. 527; 22, с. 348]. Назву образу ці автори не наводили, ймовірно, вважаючи, що й без неї зрозуміло, про який йдеться.

Протоіерей з Лужників О. Крилов (відвідав Київ у червні 1914 р.) коротко описав вигляд образу й указав назву, не пояснивши її [5, с. 542; 23]. Ще низка відвідувачів, як от колишній старообрядець, селянин із В'ятської губернії Є. Зубарев (був у Києві в травні 1888 р.), викладач Чернігівського єпархіального жіночого училища І. Лебедев (привозив до Києва групу з цього закладу в червні 1897 р.), хтось із групи Одеського єпархіального жіночого училища (були в липні 1909 р.), викладач Тверського єпархіального жіночого училища В. Максимов (привозив до Києва групу з цього закладу в червні 1903 р., додав, що ікона – унікальна пам'ятка живопису XI ст., що її добре видно), священник, законовчитель Тульської чоловічої гімназії А. Моїсеєв (привозив до Києва групу з цього закладу в квітні 1910 р.), а також диякон Ф. Попов (привозив до Києва групу з Дмитрівської двокласної церковно-парафіяльної школи Донської єпархії в липні 1910 р., додав, що зображення – один з небагатьох слідів доби Ярослава) навели менш чи більш детальний опис зображення, а також пов'язану з тривалим збереженням версію походження назви “Непорушна стіна” [5, с. 532, 537, 539, 540; 24, с. 42; 25, с. 498; 26, с. 591; 27, с. 339; 28, с. 785; 29, с. 624–625]. Дехто при цьому ще й процитував напис навколо [26, с. 591; 27, с. 339; 29, с. 624–625]. Утім, автори цієї групи не визначали ролі Оранти порівняно з іншими об'єктами в Софії Київській, на відміну від тих, хто визначив її як головну в соборі: літератор, перекладач, ботанік В. Сидоров (був у Києві близько 1870 р., описав вигляд, згадав напис і його походження, назву і пояснення, що 800 років образ не руйнувався); викладач Симбірської духовної семінарії, надвірний радник В. Гавриловський (був у Києві влітку 1897 р., описав Оранту, пояснив, що вона існує понад 800 років, тому народ її називає “Непорушною стіною”), вихованець Красноярсської духовної семінарії Н. Уставщиков (був у Києві з

групою з цього закладу в червні 1908 р., також згадав, що лише одна стіна лишилася від храму попри різні біди, а також дякон Варшавського кафедрального собору В. Філіпович (відвідав Київ у грудні 1911 р., не описуючи назвав образ, як чудотворну згадав ікону св. свт. Миколая Мокрого) [5; 30; 31, с. 52–53; 32, с. 841; 33, с. 31; 34; 35, с. 44]. Іноді автори (протоіерей Н. Семеновський, що привозив групу селян із Седлецької губернії; учасник групи з с. Політанок на Поділлі, який приїздив до Києва в травні 1908 р.; священник з Бесарабії М. Стойков, котрий був у Києві з групою іерейів у червні 1912 р.), описуючи або не описуючи образ, відзначали, що він приковує погляди в соборі першим, описав, з назвою [5, с. 542; 36, с. 333; 37, с. 734; 38, с. 1076]. Того, що Оранта – шанована святиня, ніхто з означених авторів не підкреслив.

Учитель школи грамоти з церковно-парафіяльної школи в містечку Маячці Полтавської губернії М. Коропов лише зауважив, що в червні 1987 р. образ справив на дитей глибоке незабутнє враження [39, с. 920]. Дочка професора Амхерстського коледжу Д. Тодда М. Тодд, яка приїхала в складі його експедиції спостерігати за повним сонячним затемненням 21 серпня 1914 р. й пробула в Києві близько місяця, наголосила, що мозаїки дуже старі, що “Мадонну Непорушну Стіну” освітлювало три маленьких вогники під нею [5, с. 543; 40, р. 14]. Тобто не завжди зображення навіть описували.

Відомий уже на той час письменник Д. Мамін-Сибіряк (відвідав Київ навесні 1886 р.) підкреслив, що мозаїка справжньої візантійської роботи, описав її, навіть напис і вказав, звідки він узятий, додав, що храм руйнували [5, с. 532; 41, с. 39–42], однак не пов’язав долі споруди й ікони.

Протоіерей І. Єршов (був у Києві влітку 1875 р.) [42, с. 748–764] написав: “Еще до нынѣ цѣла «необоримая стѣна» храма, которую не могли разбить монголы, и на правой сторонѣ ея, выше престола, сохранился во весь ростъ ликъ Богоматери” [42, с. 760]. Тобто, ймовірно, попри очікувану в його сані обізнаність, відніс назву “Непорушна стіна” не тільки до зображення Богородиці.

Виокремлюється й низка творів, котрі потребують більшої уваги, бо автори наголошували також на сакральній значущості образу.

Арсеній, архієпископ Казанський, згадав, що у вересні 1898 р. помолився в Софії Київській при мощах св. свт. Макарія, “Непорушній стіні” та ін. святинях собору [43, с. 36]. І. Лелюхін (привозив до Києва групу з Архангельського єпархіального жіночого училища влітку 1914 р.) відзначив образ серед давніх святинь, які налаштовують славити Господа [44, с. 358]. Обое не описували зображення.

Керівник групи парафіян з с. Годишева Мазовецького повіту, Ломжинської губернії священник Г. Бурса (у Києві – вересень 1910 р.) відзначив: “Приложившись къ Св. мощамъ, паломники обратились къ величественному изображенію Божіей Матери, именуемой въ народѣ «Нерушимою Стѣною», и съ колѣнопреклоненіемъ пропѣли: «Подъ Твою милость прибѣгаемъ»” [45, с. 12]. Ще один керівник групи – викладач цивільної історії та географії в Чернігівському єпархіальному жіночому училищі П. Бугославський (у Києві – червень 1911 р.) [5, с. 541] зазначив, що прочанки з його групи в Софійському соборі перш за все “съ благоговѣніемъ поклонились первой святини его – древнѣйшему мозаичному образу Богоматери, на стѣнѣ алтарной абсиды, именуемому «Нерушимая Стѣна», сохранившемся отъ временъ Ярослава”

[46, с. 674]. Випускниця 1904 р. церковно-вчительської школи в с. Богословка Тульської губернії (до Києва приїздила з групою у травні 1904 р.) А. Щеглова [5, с. 538] коротко описала вигляд образу й додала: “Охваченные благоговѣйнымъ трепетомъ, мы зывали: «Тебе, неборимую Стѣну»” [47, с. 401]. Тож було зафіксовано принаймні два “сценарії” почергового пошанування святинь у соборі, а також варіанти молитовних звернень при досліджуваній святині.

Дворянин, письменник, член загального присутствія Азійського департаменту Міністерства закордонних справ А. Муравйов (відвідав Київ у серпні 1843 р.) докладно описав образ, навів його назву з поясненням про 800 років буремного життя, вказав, що “и доселѣ притекають вѣрные къ сему священному залогу первыхъ временъ спасенія нашего, яко къ нерушимой стѣнѣ и предстательству” [5, с. 526; 48, с. 58–59]. Британська письменниця, антропологиня, перекладачка А. Мікін (була в Києві 1896 р.) [5, с. 534] докладно описала вигляд зображення, те, що деякі митці його називають “the Virgin with the draped veil” [49, р. 382–383], процитувала напис при образі, відзначила поновлення мозаїки олійною фарбою, те, що археологи її вважають настільки ж давньою, як і стіна, й те, що жінки (як католицькі, так і православні) приходять сюди молитися за своїх дітей, бо ікона для них чудотворна [49, р. 382–383]. Священник із с. Біловод Харківської губернії В. Щербинін [5, с. 536] перебуваючи улітку 1901 р. в Києві, вказав назву ікони “Непорушна стіна”, описав її вигляд і місце розташування. Водночас він зауважив про більш ніж 800-річне існування приспіву до молебню Пресвятій Богородиці, додаючи, що про неї: “вы неоднократно, можетъ быть, слышали отъ богомольцевъ, бывшихъ въ Кіевѣ” [50, с. 5–6].

Викладач Казанської духовної семінарії, кандидат богослов'я, надвірний радник К. Казанський (привозив до Києва вихованців у червні 1900 р.) назвав образ “Непорушної стіни” головною святинею Софії та всього Києва, а вже потім наголосив, що мозаїку створили за Ярослава, процитував опис собору прот. Орловського про вигляд мозаїки, згадав величезну підвісну лампадку, що освітлювала лик Богородиці [5, с. 536; 51, с. 77–78]. Натомість В. Попов із Архангельська (був у Києві в липні 1903 р.) описав, де мозаїка, яка вона, з яким написом і якого століття, назвав “Непорушну стіну” головною пам'яткою собору, а також додав: “Благоговѣйный трепеть наполняетъ душу и вызываетъ на молитву предъ лицомъ Богородицы, молящейся за христіанскій міръ и въ тоже время своими простертыми руками какъ-бы защищающей его отъ враговъ” [52, с. 348–349]. Отже, критерії, за якими образ називали центром собору, відрізнялися.

Головного агента Британського та зарубіжного біблійного товариства, визнаного місіонера, лінгвіста, перекладача, автора книги “The Present State of the Greek Church in Russia” (1816) Р. Пінкертон, котрий відвідав Київ у грудні 1822 р. [5, с. 524] супроводжував протоієрей Софійського собору (ймовірно, настоятель Д. Сигиревич [53]), але гість не описав Оранту, згадавши тільки саркофаг Ярослава Мудрого [54, р. 216], тому загалом, швидше за все, не ставив за мету щось деталізувати про храм у творі.

Письменниця, фрейліна імператриці О. Шишкіна була в Києві 1845 р. [5, с. 527], якраз під час реставрації собору. Образ Оранти бачила з хорів, зазначила, що їй пояснили: він бачив із часів Ярослава багато лиха, зокрема, як Київ руйнував Батий, а також зазнавав різних святотатств [55, с. 200–201]. Учитель Чернятинської

другокласної школи Подільської губернії В. Чернявський, згадуючи паломництво вчителів та учнів до Києва 1903 р. зазначив, що його групу по собору водили, все показували (не уточнив, хто), але про Оранту написав тільки, що є така мозаїка Богородиці, як чудотворну ікону описав лише образ св. свт. Миколая Мокрого [56, с. 918]. Вихованкам Харківського єпархіального жіночого училища влітку 1910 р. пояснював суть усього місцевої священник, він спершу вказав на “Непорушну стіну”, котру, як зазначено у звіті про поїздку, так назвали “потому, что, во время разгрома храма половцами, только онъ одинъ уцѣлѣлъ вмѣстѣ со стѣной, на которой находился” [57, с. 704]. Про те, що відвідувачам досліджуваний образ пропагували як шановану святиню, не йдеться.

Групу священника, інспектора класів та законовчителя Стахеевського єпархіального жіночого училища В. Головіна у червні 1912 р. супроводжував дякон, з ним вони оглянули й інші мозаїки, іконостас, але спершу звернули увагу на “Непорушну стіну”. В. Головін її докладно описав, процитував напис, пояснив назву, значущість для археологів – дослідників давньоруського живопису [5, с. 542; 58, с. 74], однак не уточнив, чи це все почув від провідника.

Отже, судячи з того, що мандрівники порівняно рідко згадують про супровід у Софійському соборі, та й за його наявності їхні твори не надто вирізняються на загальному тлі, можна, хоча й дуже обережно, зробити такий висновок: формування образу ікони “Непорушна стіна” як центральної чудотворної святині храму шляхом додаткового інформування відвідувачів не було для місцевого кліру пріоритетом. Імовірно, визначення конкретного сакрального центру, який привертав би загальну увагу на тлі численних відомих як чудотворні образів та мощей, для цього кліру не було настільки актуальне, як для згаданих на початку роботи авторів путівників і довідників.

1. Кізлова А. Ікона Богородиці “Оранта” в системі шанованих святинь Софії Київської (к. XVIII – поч. XX ст.) // Україна – Цивілізація. Ужгород, 2015. Т. 4: Історичні та духовні чинники консолідації української держави, нації та суспільства. С. 81–82.

2. Булкина И. “Антипаломничество”: киевские путешествия князя И. М. Долгорукого на фоне малороссийских травелогов начала XIX в. // Лотмановский сборник. Москва, 2014. Вып. 4. С. 153–166.

3. Булкина И. Киев в русской литературе первой трети XIX века: пространство историческое и литературное. Тарту, 2010. 213 с.

4. Булкина И. “Монах был путеводителем нашим...”: Киев конца XVIII – начала XIX в. глазами путешественников // Путеводитель как семиотический объект: сб. ст. Тарту, 2008. С. 240–262.

5. Кізлова А. А. Усамітнення в натовпі: соціальні взаємодії братії при шанованих святинях Києво-Печерської Успенської лаври (1786 р. – перші десятиліття XX ст.). Київ, 2019. 557, [1] с.

6. Жданов М. Путевые записки по России, в двадцати губерниях. Санкт-Петербург, 1843. [6], 214 с.

7. Villari L. Russia Under the Great Shadow. London, 1905. 492 p.

8. Долгорукий И. Славны бубны за горами или Путешествие мое кое-куда в 1810 г. Москва, 1870. 355 с.

9. Долгорукий И. М. Путешествие в Киев в 1817 году. Москва, 1870. 208 с.

10. Freshfield D. W. Travels in the Central Caucasus and Bashan; Including Visits to Ararat and Tabreez and Ascents of Kazbek and Elbruz. London, 1869. 554 p.

11. Путешествие высокопреосвященнейшего Платона, митрополита Московского, в Киев и по другим российским городам в 1804 году, собственною рукою с замечаниями его писанное // Снегирев И. М. Жизнь московского митрополита Платона: в 2 ч. Москва, 1856. Ч. 2: Приложение. 55 с.
12. Wood K. R. Honeymooning in Russia. New York, 1911. 341 p.
13. Беляев П. И. У великих святынь: (Из путевых заметок). Тамбов, Воронеж, Курск, Чернигов, Киев, Полтава и Харьков. Саратов, 1909. II, 138 с.
14. Туровский Н. Ф. Дневник поездки по России в 1841 году // Русская старина. 1913. № 9. С. 492–528.
15. Tarnowski S. Z Kijowa // Tarnowski S. Z wakacyj: (Kijów, Moskwa, Wilno). Kraków, 1888. T. 1. S. 3–119.
16. Глаголев А. Записки русского путешественника: в 4 ч. Санкт-Петербург, 1837. Ч. 1. 286 с.
17. Письма из Малороссии, писанные Алексеем Левшиным. Харьков, 1816. 206 с.
18. Радецкий И. Из отчета организатора экскурсий устюженской женской гимназии И. Радецкого о первой экскурсии учениц 7 класса гимназии по маршруту Рыбинск – Петербург – Киев – Москва с 5 по 22 июня 1910 г. // Устюжна. 1995. Т. 3. С. 363–373.
19. Б[антыш]-К[аменский] Д. Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию. Москва, 1810. 188 с.
20. Домрачева В. В Киев через Москву (третья экскурсия воспитанниц Вятского епархиального училища) (Продолжение) // Вятские епархиальные ведомости (ЕВ). Отдел неоф. 1911. № 51–52. С. 1116–1127.
21. Coxwell C. F. Through Russia in War-time. London, 1917. 312 p.
22. Clark T. G. Christianity East and West: An Ecclesiastical Pilgrimage. London, 1889. 685 p.
23. Дневник протоиерея А. П. Крылова о паломничестве в Киев в 1914 г. // Русский исторический сборник. Москва, 2004. Т. 4. 2012. 323 с. URL : <http://tinyurl.com/hfsnonp>.
24. Зубарев Е. Путешествие в Киев и путевые заметки против так называемых старообрядцев бывшего старообрядца (окончание) // Вятские ЕВ. Отд. духовно-литературный. 1889. № 2. С. 41–52.
25. Л. Поездка воспитанниц Черниговского епархиального женского училища, окончивших курс, в Киев для поклонения святыням // Черниговские епархиальные известия. Отд. неоф. 1897. № 13. С. 491–501.
26. Паломничество воспитанниц Одесского епархиального женского училища чрез Киев в Москву и Троице-Сергиеву лавру // Херсонские ЕВ. Отд. неоф. 1909. № 22. С. 585–595.
27. Максимов В. Образовательная и паломническая поездка воспитанниц Тверского епархиального женского училища в Киев, Чернигов и Одессу летом 1903 года (продолжение) // Тверские ЕВ. Отд. неоф. 1904. № 11. С. 329–354.
28. Попов Ф. Экскурсия учеников Дмитриевской 2-х классной церковно-приходской школы в Екатеринослав, Киев и Полтаву // Донские ЕВ. Отд. оф., неоф. 1910. № 32. С. 783–793.
29. Моисеев А. Религиозно-образовательная экскурсия учеников Тульской мужской гимназии в Константинополь 1910 года (заметки и впечатления участника экскурсии) // Тульские ЕВ. Отд. неоф. 1911. № 39. С. 620–629.
30. Сидоров Василий Михайлович (предп. 1843–1903). URL: <https://tinyurl.com/r79moz3>.
31. Сидоров В. М. Окольной дорогой: Путевые заметки и впечатления: Рига, Вильно. Киев. Одесса. Константинополь. Крым. Екатеринослав. Санкт-Петербург, 1891. 338 с.
32. Гавриловский В. Киев и его достопримечательности (из летних впечатлений) // Симбирские ЕВ. Отд. неоф. 1897. № 21. С. 834–842.
33. Уставщиков Н. Из дневника семинариста. (Экскурсия воспитанников Красноярской Духовной Семинарии во Св. Землю летом 1908 г.) // Енисейские ЕВ. Отд. неоф. 1909. № 11. С. 27–35.

III. САКРАЛЬНЕ МИСТЕЦТВО

34. Акты гражданского состояния Троицкого православного кафедрального собора в Варшаве. URL : <https://tinyurl.com/y4prssaf>.

35. Филипович В. Поездка в Киев // Варшавский епархиальный листок. Отдел 2. 1912. № 3. С. 42–44.

36. Семеновский Н. Паломничество крестьян из приходов Бельского уезда Седлецкой губернии в г. Киев в июне месяце 1902 г. // Холмско-Варшавский епархиальный вестник. Отд. 2. 1902. № 28. С. 331–337.

37. С. Ш. Паломничество в Киев прихожан села Политанок (Ямпольского уезда) // Православная Подолия. 1908. № 35. С. 727–735.

38. Стойков Н. Экскурсия священников Кишиневской епархии в 1912 году. Предисловие // Кишиневские ЕВ. Отд. неоф. 1912. № 38. С. 1065–1083.

39. Коропов М. Путешествие учеников и учениц Маячской церковно-приходской школы к Киевским святыням // Полтавские ЕВ. Отд. неоф. 1897. № 24. С. 908–923.

40. Todd M. The Cult of Kiev // Vassar Quarterly. 1916. Vol. 1. № 2. P. 13–20.

41. Мамин-Сибиряк Д. Н. Святой уголок. Путевая заметка. М., 1912. 61 с.

42. Ершов И., прот. Три дня в Киево-Печерской лавре и Киеве // Саратовские ЕВ. Отд. неоф. 1875. № 23. С. 748–764.

43. Путешествие на богомолье в Киев Арсения, архиепископа Казанского 1898 года, сентября 6–21: Путевые заметки высокопреосвящ. а. Арсения. Казань, 1898. 22 с.

44. Лелюхин И. Экскурсия воспитанниц Архангельского епархиального женского училища на Юг России // Архангельские ЕВ. Отд. неоф. 1914. № 16. С. 354–362.

45. Бурса Г. Паломничество в Киев прихожан церкви с. Годышева Мазовецкого уезда, Ломжинской губернии // Варшавский епархиальный листок. Отд. 2. 1911. № 1. С. 11–13.

46. Бугославский П. Летняя экскурсия воспитанниц Черниговского епархиального женского училища в г. Киев, по Днепру и в Козельщанский монастырь // Черниговские епархиальные известия. Отдел неоф. 1911. № 23. С. 667–676.

47. Щеглова А. Поездка в Киев и Чернигов воспитанниц Богословской церковно-учительской школы // Тульские ЕВ. Отд. неоф. 1904. № 13. С. 396–408.

48. Муравьев А. Н. Путешествие по святым местам русским. Санкт-Петербург, 1844. 299 с.

49. Meakin A. M. V. Russia, Travels and Studies. London, 1906. 548 p.

50. Щербинин В. У святынь киевских. Сумы, 1901.

51. На юге: Путевой дневник воспитанников Самар. духов. Семинарии / под ред. препод. К. Казанского. Самара, 1900. 228 с.

52. Попов В. Путевые впечатления при посещении святынь и достопримечательностей Москвы, Киева, и Чернигова (окончание) // Архангельские ЕВ. Отд. неоф. 1903. № 10. С. 340–353.

53. Киевский Софийский собор. URL: <https://drevo-info.ru/articles/201.html>.

54. Pinkerton R. Russia; or, Miscellaneous Observations on the Past and Present State of That Country and Its Inhabitants. London, 1833. 486 p.

55. Шишкина О. П. Заметки и воспоминания русской путешественницы по России в 1845 г. Санкт-Петербург, 1848. Ч. 1. 288 с.

56. Чернявский В. Паломничество учеников и учителей Чернятинской второклассной школы в г. Киев // Подольские ЕВ. Отд. неоф. 1903. № 27. С. 913–920.

57. Дневник экскурсанток-воспитанниц Харьковского епархиального женского училища // Известия и заметки по Харьковской епархии [отд. 2-й журнала “Вера и разум”]. 1910. № 23. С. 702–708.

58. Головин В. На “Юге” России // Вятские ЕВ. Отд. неоф. 1913. № 3. С. 64–79.